

УДК 94:061.2(477.5)«18/19»

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-020

Товариства взаємодопомоги на Лівобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)

С.І. Поляруш

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка
sv_polyarush@ukr.net

Ключові слова:

товариства взаємодопомоги,
статути товариств, форми надання
допомоги, Лівобережна Україна.

У статті на основі аналізу джерел, систематизації і узагальнення фактичного матеріалу запропонована класифікація товариств взаємодопомоги на Лівобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Характеризується специфіка правового статусу вказаних філантропічних об'єднань та основні напрямки допомоги найменш захищеним членам товариств. Визначається їх внесок у формування системи соціальної підтримки міського населення Лівобережжя.

Mutual Aid Society in the Left-Bank Ukraine (the second half of the XIXth and early XXth centuries)

S. Poliarush

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Key words:

Mutual Aid Society, statutes of
associations, forms of providing
assistance, Left-Bank Ukraine.

The article, based on the analysis of sources, systematization and synthesis of factual material, reveals the reasons for the massive opening of mutual aid societies in the Left-Bank Ukraine in the second half of the XIXth and early XXth centuries. It is established that the named societies are a preventive form of support for the needy members of society. The classification of mutual assistance societies is proposed namely: general-type mutual assistance societies, estate, ethnic and professional backgrounds societies. The latter group includes associations of mutual assistance of civil servants, associations of representatives of certain professions and student communities. It is given characteristic of the specificity of the legal status of the investigated philanthropic associations, the peculiarities of their management, the formation of capital and the main directions of assistance to the least protected members of the societies (monetary assistance, employment, creation of training courses, lectures, child guardianship, burial assistance). The most numerous were societies of the general type, however, they were limited to monetary aid in rather modest amounts. Estate type societies were small and they could be considered as relics of feudal society. Communities of mutual support on an ethnic basis supported both members of their community and citizens of the country of the ethnic origin of the community. The largest distribution on the Left Bank acquired mutual benefit societies on a professional basis. Civil servants were constantly under the close supervision of central government bodies and had no autonomy in the issues of establishing mutual assistance societies. All other associations of mutual support on a professional basis, especially in large enterprises, competed with trade unions. The most diverse forms of assistance to their members were student societies and fraternity. Each group of mutual aid associations contributed to the formation of a system of social support for the urban population of the Left Bank.

У другій половині XIX ст. продовжувався процес майнового розшарування суспільства на Лівобережній Україні. Молодий капіталізм використовував усі можливі засоби для швидкого нагромадження капіталів. Більшість представників середніх міських прошарків не могла і не встигала пристосуватися до нових умов життя. Конкуренція розоряла багатьох дрібних виробників. З метою самозахисту і самозбереження вони організовувалися у корпоративні союзи – товариства взаємодопомоги. Ці відносно освічені, але економічно слабкі групи людей, більш-менш знаючи один одного, легко могли дотримуватися основних принципів функціонування благодійних об'єднань і навіть дозволити собі широко застосовувати попереджувальну форму допомоги.

Під товариствами взаємодопомоги ми розуміємо добровільні неприбуткові організації благодійницького характеру, метою яких було соціальне забезпечення переважно членів свого об'єднання. У досліджуваний період державної системи соціального забезпечення ще не існувало. На відміну від кас взаємодопомоги, що займалися лише матеріальною підтримкою своїх учасників, товариства взаємодопомоги надавали широкий спектр послуг, часто виходячи за рамки дозволених їм повноважень.

Проблеми діяльності товариств взаємодопомоги побіжно торкалися дослідники, які вивчають процеси благодійництва та формування ключових напрямків соціальної політики держави, зокрема, Ф.Ступак, М.Дмитрієнко, О.Ясь, О.Донік, Н.Сейко, О.Шекера. Етнічний та гендерний аспекти проблеми висвітлювали Я.Бойчук, В.Дребот, С.Зверева, Ю.Кондратюк, О.Ніколаєнко, Л.Смоляр. Функціонування окремих товариств взаємодопомоги у Харківській та Чернігівській губерніях було предметом вивчення таких науковців, як В.Маштакова, Т.Павлова, Н.Потій, В.Руденок, Г.Яковенко. У той же час, загального дослідження процесу створення і діяльності товариств взаємодопомоги у вказаному регіоні ще не було проведено.

Нами використані фонди Центрального державного історичного архіву у м. Києві. Зокрема, фонд 336 Харківського губернського жандармського управління, 705 - управління Харківського навчального округу, 1439 – Чернігівського губернського жандармського управління. Крім того, залучені фонди Державного архіву Харківської області: фонд 203 Харківського товариства «Помощь жертвам долга», фонд 925 «Харьковского общества взаимного вспомоществования занимающихся ремесленным трудом», фонд

957 загальностудентського «Бюро праці» при Харківському університеті.

Метою статті є спроба дати класифікацію товариств взаємодопомоги та охарактеризувати їх діяльність на Лівобережній Україні.

Згадана нами попереджувальна форма допомоги (взаємодопомога) мала на меті не дати особі перейти зі статусу «бідного» у статус «жебрака». Дослідник даної проблеми А.М.Нікітін вказував, що взаємодопомога, задовольняючи потреби, не принижує своїх користувачів, а розвиває їх самодіяльність і, разом з тим, привчає їх до суспільної роботи, виховує в них громадські почуття [1, с.3]. По суті товариства взаємодопомоги прагнули реалізувати дві мети: підтримати своїх членів у скрутну хвилину та виховати громадян з правильною життєвою орієнтацією, потрібних державі.

Статuti громад взаємодопомоги одними із перших почали затверджуватися губернаторами. Виняток становили ті товариства, що формувалися із державних службовців. Остаточні правила діяльності товариств сформульовані у нормативному статуті, затвердженому Міністерством Внутрішніх Справ 25 жовтня 1904 р. [2, с. 11-29] За ним головною метою вказаних вище об'єднань є сприяння покращенню матеріальних і моральних умов життя членів даних товариств. Для цього громади надавали грошові допомоги і позички, підшукували роботу для своїх безробітних учасників, піклувалися про безкоштовні чи дешеві медичні послуги та ліки, надавали юридичні консультації, турбувалися про освіту та подальшу долю дітей, удів, літніх громадянців, організовували поховання померлих. Товариствам взаємодопомоги дозволялося для учасників та членів їх сімей відкривати лікарні, амбулаторії, притулки, гуртожитки, школи, дитячі садки, літні колонії, бібліотеки, читальні, винаймати дешеві квартири, надавати стипендії для учнів.

Подальша практика показала, що лише окремі товариства скористалися наданими їм правами у максимальному обсязі. Більшість же з них задовольнялася наданням грошової допомоги потребуючим членам громад. Це пояснюється, на нашу думку, відсутністю фахівців у різних сферах взаємодопомоги і досить великими грошовими витратами, що необхідні були для відкриття шкіл, бібліотек та інших закладів.

Управління товариствами взаємодопомоги здійснювалося через загальні збори, правління, а контроль – через ревізійну комісію.

Справжній розквіт громад взаємодопомоги розпочався з 90-х років XIX ст. Не зважаючи на їх розм'якшення, спробуємо згрупувати вказані товариства

за особистісною спрямованістю допомоги, яку вони надавали:

1. Товариства загального типу.
2. Станові (на зразок «Товариства осіб, записаних у родові книги Полтавської губернії»).
3. Етнічні (для євреїв, німців, французів, бельгійців та інших).
4. Професійні:
 - а) для службовців державних установ (об'єднували жандармів, чиновників різних відомств);
 - б) представників однієї або декількох професій;
 - в) студентські.

Перша група товариств взаємодопомоги загального типу була найбільш численною. Тут можна назвати Харківське товариство взаємодопомоги на випадок смерті, Ніжинське товариство взаємодопомоги на випадок смерті і втрати працездатності. Обмеження для вступу у вказані громади було лише одне – проживання на певній території. Однак, у самому товаристві існувала чітка ієрархічна драбина. Об'єм грошової допомоги потребуючим залежав від розміру щорічного внеску його членів та строку перебування у громаді. Найкращим був варіант, коли благодійні надходження здійснювалися після смерті учасника спілки[3, с. 9].

Повною протилежністю попередніх були дворянські товариства взаємодопомоги. Стрижневою ідеєю їх функціонування є збереження станових привілеїв для осіб, які значно знизили свій економічний статус. Такі товариства можна вважати пережитком феодального суспільства. Так, у Харкові у 1893 р. було створене губернське дворянське товариство самопідтримки[4]. У цьому ж році громада відкрила заклад піклування про літніх дворян і дворянок. Тут надавалася їжа, притулок та освіта для мало захищених представників привілейованого стану.

Третю групу товариств складали етнічні об'єднання громадянців. Найбільше поширення вони набули у Харкові як великому промисловому центрі. Тут діяли у другій половині XIX ст. французьке, швейцарське, німецьке, а пізніше – латинське товариства взаємодопомоги. Їх членами були представники певної нації чи певної країни. Вони допомагали громадянам своєї держави, які проживали у вказаному регіоні, а у екстраординарних випадках – мешканцям етнічної батьківщини. Так, у 1878 р. Швейцарське товариство взаємодопомоги відправило 95 крб. на підтримку потерпілих від повені у Швейцарії[5, с.161]. Французьке філантропічне об'єднання сприяло також крім французів, ще й бельгійцям та італійцям.

Капітали етнічних товариств взаємодопомоги склалися з членських внесків, пожертв, а швейцарське благодійне товариство отримувало субсидії від швейцарського уряду.

Кількісний склад цих спілок був невеликим. З часом вказані вище товариства почали приймати до свого складу і громадян інших країн.

Заслужують на увагу об'єднання єврейської самопомоги. Вони були найбільш поширеними у Полтавській губернії, де знаходилися значні поселення євреїв. Мережа вказаних етнічних товариств взаємодопомоги почала активно створюватися з 1889 р., що пояснюється наданням царським урядом дозволу губернаторам відкривати благодійні товариства, а пізніше – зростаючою пауперизацією єврейського населення після введення казенної винної монополії з 1 липня 1896 р.

До кінця XIX ст. на Лівобережжі переважали добродійні громади допомоги бідним євреям. Вони охоплювали більшість єврейського населення і передбачали різні форми піклування. Однак, на початку XX ст. у вказаному регіоні вже зустрічаються спеціалізовані товариства на зразок «Кременчуцького товариства постачання євреям дешевої їжі» або «Чернігівського єврейського поховального товариства». Членський склад цих союзів був досить численним, адже особливістю єврейської благодійності є її всеохоплюючий характер. Це навіть більше не благодійність, а взаємодопомога. Так, у 1915 р. у Харківському товаристві (утворене у 1904 р.) нараховувалося 1126 дійсних членів. Тут працювали фармацевтична та лікувальна комісії, комісія «Моес-Хитим», відділення дешевої їдальні, грошової та матеріальної допомоги, відділення амбулаторії і лазарету, чоловічого і жіночого училищ. На кошти об'єднання утримувалися 16 поранених воїнів, 55 мешканців богадільні, два роз'їзних лікаря для внутрішніх і дитячих хвороб, 587 осіб отримали безкоштовно паливо і їжу[6, с. 34-36].

Найбільшу групу громад взаємодопомоги складають товариства, об'єднані за професійною ознакою.

У окремих державних структурах створювалися корпоративно замкнені і підпорядковані верхнім ешелонам влади товариства підтримки чиновництву. Так, з ініціативи штабу Особливого Корпусу Жандармів (далі – ОКЖ) з 1898 р. почалася підготовка до утворення «Товариства взаємодопомоги офіцерів Особливого Корпусу Жандармів», статут якого затверджений у 1907 р.[7, арк. 8] За Статутом об'єм компетенцій товариства обмежувався наданням підтримки сім'ям загиблих службовців та допомогою на поховання. Розмір

щомісячного венску залежав від звання і зарплати чиновника. Управління справами громади доручалося офіцерам, призначеним командиром ОКЖ. Кошти товариства нагромаджувалися за рахунок членських внесків, продажу статутів, відсотків на капітали.

Цікаво, що поряд із створеним у 1907 р. харківською губерською адміністрацією «Товариством взаємодопомоги офіцерам ОКЖ», у цьому ж році було створене товариство «Допомога жертвам обов'язку». Воно діяло на більш демократичних засадах, надаючи підтримку усім чиновникам жандармського та інших відомств, вдовам, сиротам загиблих службовців і навіть нічним сторожам [8, арк. 4].

Чиновництво інших установ надавало перевагу позичково-зберігальним касам.

Ще одним новоутворенням стали товариства взаємодопомоги, що об'єднували працюючих на заводах і фабриках робітників, дрібних міщан. Ці громади процюючих осіб обирали різні форми самопідтримки. Їх можна умовно об'єднати у такі групи:

- фабрично-заводські каси взаємодопомоги під контролем адміністрації підприємств;
- профспілки;
- загальноробітничі товариства взаємодопомоги;
- об'єднання споживачів.

Професійні спілки та товариства взаємодопомоги на заводах і фабриках з початку свого виникнення були досить близькими по своїй суті, маючи на меті матеріальну підтримку працюючих людей. Однак, поступово вони розійшлися у засобах реалізації цієї мети. Так, товариства взаємодопомоги почали вбачати основне завдання у покращенні матеріальних і моральних умов життя своїх членів за рахунок внутрішніх ресурсів самих товариств. А от профспілки на перший план висунули проблему захисту економічних інтересів своїх членів шляхом боротьби за них з підприємцями. Самодостатність перших, їх корпоративна замкненість, відсутність не тільки політичних, а і економічних вимог до власників заводів і фабрик та уряду – усе це вигідно відрізняло взаємодопомогу від профспілок в очах правлячих кіл. Яскравим прикладом вказаного процесу стало «Харківське товариство взаємодопомоги для тих, хто займається ремісничою працею». Утворене у 1898 р. з ініціативи робітників заводу Гельферіх-саде, товариство заснувало відділ працевлаштування своїх членів, здійснювало медичну допомогу хворим, створило школу крою, театр та бібліотеку, виділяло певні суми на опіку малолітніх осіб та на по-

ховання померлих. Проте, на початку 1903 р. на засіданнях правління почало підніматися питання про організацію з'їзду разом з іншими громадськими об'єднаннями і перетворення товариства у профспілку. Під впливом революційних подій 1905 р. влітку товариство винесло низку рішень про надання грошової допомоги постраждалим під час січневих подій товаришам у Петербурзі, Ризі, Лодзі, про матеріальну підтримку (500 крб.) страйкарів залізничних майстерень [9, арк. 57].

Певні відмінності характерні для філантропічних товариств взаємодопомоги осіб розумової праці на зразок «Харківського товариства взаємодопомоги вчителюк та вихователюк», Чернігівського та Полтавського товариств взаємодопомоги тих, хто вчив і вчить. Виникнувши у 90-х роках XIX ст., вони були досить численними і нараховували до 300 і більше учасників. Обов'язковим представником місцевої адміністрації у спілці був інспектор народних училищ. Харківська громада взаємодопомоги утримувала дешеві квартири, їдальню, майстерню крою і шиття. Чернігівське товариство відкрило жіночий і чоловічий гуртожитки у місті. Члени товариств даної категорії активно займалися просвітницькою роботою. Скажімо, харків'яни організовували публічні лекції, викладали у школах «Товариства розповудження грамотності». Велике значення громадівці надавали самоосвіті. Так, члени чернігівського товариства у 1909 р. виділили 800 крб. на поїздку на курси вчителів у Санктпетербург та Москву [10, арк. 2-3].

Створювали свої громади взаємодопомоги також студенти вищих навчальних закладів. Найбільшим вузівським центром у досліджуваному регіоні був Харків. Тут у 1907 р. відкрилося загальностудентське «Бюро праці» при університеті. Це перша студентська біржа праці. Згідно зі статутом цієї організації, основна її мета – підшукування необхідної студентам роботи, надання матеріальної допомоги [11, арк. 70-78 зв.]. Бюро займалося також підготовкою учнів до вступу у вузи, відкрило курси стенографістів, бухгалтерів, іноземної мови, організувало касу взаємодопомоги, бібліотеку з педагогічною літературою, крамничку з дешевими товарами. Капітал «Бюро праці» формувався за рахунок вступних внесків (25 крб.), щомісячних членських внесків (10 коп.), відрахувань працюючих студентів за знайдену їм роботу, пожертв, грошей після проведення різноманітних вечорів та лотерей благодійного характеру [12, арк. 38]. У 1911 р. «Бюро праці» було закрито губернатором М.К. Катериничем через неблагонадійність. Однак, воно не припинило своєї діяльності, а лише

перейшло на нелегальне існування. За донесенням агента поліції під псевдонімом «Пушкін», у грудні 1912 р. кількість його членів нараховувала 320 осіб, серед них 90 жінок і людей, далеких від студентського віку [13, арк. 66 зв.]. Про подальшу долю даної організації відомо, що частина її членів «влилася» окремим відділенням у «Товариство піклування про хворих студентів».

Студенти різних регіонів, які навчалися у вузах, об'єднувалися у земляцтва. Так, учні вищих шкіл Харкова мали вірменське, грузинське, туркестанське, полтавське, лебединське, чернігівське, ізюмсько-слов'янське земляцтва. Переломним для їх діяльності став 1907 р., коли Рада Харківського університету 15 листопада затвердила статuti зразу 32 земляцтв. Протягом жовтня-грудня цього ж року оприлюднена робота восьми земляцтв у ветеринарному та технологічному інститутах. Станом на початок 1910 р. у Харківському університеті зареєстровано 49, у технологічному інституті – 10, у ветеринарному інституті – три студентські громади [14, арк. 28 зв., 30-37]. Згідно зі статутами даних товариств головна їх мета – надання матеріальної підтримки своїм членам, а інколи – сприяння саморозвитку учасників товариств. Земляцтва видавали студентам довгострокові та короткострокові позички, створювали бюро працевлаштування та квартир-

ні бюро, організовували ідальні, проводили безкоштовні лекції, випускали дешеву літературу та газети. Нагромадження коштів у товариствах відбувалося за рахунок членських внесків (вступний – 1 крб., щосеместровий – 50-80 коп.), просвітницько-розважальних заходів та пожертв. Управлінський апарат складався із загальних зборів, правління та ревізійної комісії. Часто у земляцтвах діяли «суди честі» для тих, хто здійснив непорядний вчинок.

Звичайно, правлячі кола губерній воліли б зберегти мирну економічну спрямованість об'єднань учнів вищої школи. Однак, складна внутрішня ситуація у Російській імперії на початку XX ст. сприяла політизації земляцтв.

Отже, на Лівобережжі товариства взаємодопомоги почали швидко розширювати свою мережу з кінця XIX ст. Поряд із становими та етнічними, активно працювали товариства загального типу та професійні. Останні зазнавали істотного революційонізуючого впливу з боку різних політичних партій на початку XX ст. Виключенням є товариства взаємодопомоги державних службовців. Розквітом студентських громад взаємодопомоги можна вважати перше десятиліття XX ст. У цьому русі переважали земляцтва. Форми підтримки були самими різноманітними, проте, домінувала грошова допомога і підшукування необхідної роботи.

Джерела та література

1. Никитин А.М. Как организовать общество взаимопомощи. – М., 1916. – 29 с.
2. Никитин А.М. Знач. твір. – 29 с.
3. Видеман К.И. 17 проектов обществ взаимопомощи. – СПб., 1910. – 40 с.
4. Устав Харьковского губернского Дворянского общества вспомоществования. – СПб., 1895. – 28 с.
5. Харьковский календарь на 1879 г. – Х., 1878. – 233 с.
6. Отчет о деятельности Общества за 1915 г. Общество пособия бедным евреям г. Харькова. – Х., 1916. – 65 с.
7. Центральний державний історичний архів України м. Києва. (далі – ЦДІАК). – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4596.
8. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 203. – Оп. –1.– Спр. 6.
9. ДАХО. – Ф. 925. – Оп.1. – Спр. 8.
10. ЦДІАК. – Ф.1439. – Оп. 1. – Спр. 1067.
11. ЦДІАК. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 490.
12. ДАХО. – Ф. 957. – Оп. 1. – Спр. 1.
13. ЦДІАК. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 902.
14. ЦДІАК. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 490.